

בית-הכנסת ובית-המדרש והזיקה ביניהם

גיל היטנמייסטר

משתתפים בדיון: אהרן אופנהיימר
שמואל ספראי

הדיון התקיים בחיפה בו' בסיוון תשלי"ט (5.6.1979)

בית־הכנסת ובית־המדרש והזיקה ביניהם

גיל היטנמייסטר

בית־הכנסת ובית־המדרש היו המוסדות החשובים ביותר בחיים הציבוריים של הקהילות היהודיות בתקופת המשנה והתלמוד. הם היו מרכז רוחני ודתי, חברתי ותרבותי ומקום לתפילה ולהוראה. במחקר הועלו דעות רבות על מקורו וראשיתו של בית־הכנסת, אך על תחילתו של בית־המדרש כמעט שלא דנו. על עניין זה — מהותו ובניינו של בית־המדרש נסב הדיון שלפנינו. השרידים הקדומים ביותר של בתי־הכנסת בארץ־ישראל הם מן המחצית הראשונה של המאה הא' לספירה. גם העדות הראשונה במקורות הספרותיים היא מאותה תקופה, בכתבי יוסף בן־מתתיהו ובברית החדשה. עדות על בתי־מדרש במקורות הספרותיים יש לראשונה כאמצע המאה הא' לספירה, להוציא ספר בן סירא,¹ ששם נזכר בית־מדרש, אך אין לדעת למה בדיוק הכוונה. שרידים ארכיאולוגיים של בתי־מדרש יש מסוף המאה הב' או מתחילת המאה הג' לספירה.

העדויות מן הספרות

התפקיד השונה של שני המוסדות בא לידי ביטוי בכתובים רבים המכילים באופן ברור בין השניים (אך כבר נקדים ונאמר שאין זו דעת כל המקורות כולם): בית־הכנסת לפי התלמוד הוא 'מקום שמגדלין בו תפלה' ובית־המדרש הוא 'מקום שמגדלין בו תורה'.² במלים אחרות — בית־הכנסת הוא בית־תפילה, מקום פולחן, ואילו בית־המדרש הוא בית־הוראה, מעין בית־ספר או ישיבה של ימינו. כך, למשל, נאמר באבנגליון של לוקס: 'ויבוא אל נצרת אשר גודל שם וילך כמשפטו ביום השבת אל בית הכנסת ויקם לקרוא בספר';³ 'ב'אבות דרבי נתן' אנו שונים:

... אדם בא ממלאכתו בערב אל יאמר אלך לביתי אוכל קמעה ואשתה קמעה ואישן קמעה ואח"כ אקרא ק"ש [קריאת שמע] ואתפלל, ואנסתו שנה ונמצא בטל מק"ש ומן התפלה. אלא כיון שבא אדם ממלאכתו, ילך לבית הכנסת אם היה רגיל לקראת קורא, לשנות שונה ואח"כ קורא ק"ש ומתפלל, וילך לביתו ויאכל פתו וישן.⁴

והוא הדין בפסיקתא:

אמר הקב"ה לישראל: אני אמרתי לך שתהא מתפלל בבית הכנסת שיש בעירך. ואם אין את יכול — התפלל בתוך שדך. ואם אין את יכול — התפלל בתוך ביתך. ואם אין את יכול — התפלל על מיטתך. ואם אין את יכול — הרהר בליבך.⁵

1 נ"א כ"ג.

2 בבלי, מגילה כו ע"א.

3 ד טז (התרגום לפי דליטש).

4 הוספה ב' לנוסחה א' (מהדורת שכטר עז ע"ב); בבלי, ברכות ד ע"ב.

5 פסיקתא דרב כהנא כד ד (מהדורת מנדלבוים, עמ' 352); עיין גם: בבלי, ברכות ו ע"א.



בית־המדרש אינו נזכר אפוא ברשימות אלה שהקשרן תפילה וקריאת התורה. אמנם אנו קוראים במרקוס: 'ויבואו אל כפר נחום וימהר לבוא בשבת לבית הכנסת וילמד'.⁶ אך כאן ברור שמדובר בהטפה לדתו החדשה של ישו ולא ללימוד של בית המדרש.

לעומת זאת, נזכר בית־המדרש כמקום דרשה. כך, דרך משל, באבות דרבי נתן: 'אותו היום נכנס רבי שמעון לבית המדרש הגדול שלו ודרש'.⁷ ובבבלי: 'ר' טרפון... נכנס וישב בבית המדרש ודרש כל היום כולו'.⁸ בירושלמי אנו שונים: 'עאל רבי יוחנן ודרשה בבית מדרשא דרבי בנייה'.⁹ [נכנס רבי יוחנן ודרש בבית המדרש של רבי בנייה]. ובבבלי פסחים נמסר: 'וכן מוריין בבי מדרשא'.¹⁰ לא רק מבחינה פונקציונאלית מבדילים הכתובים בין בית־הכנסת ובית־המדרש; אף עולה מהם כאילו שוכנו שני המוסדות במבנים שונים שעמדו בנפרד. כך, למשל, אנו קוראים בירושלמי: 'מהו למכור בית הכנסת וליקח בית המדרש מילתיה דר' יהושע בן לוי אמרה שרי';¹¹ [מהו (הדין) למכור בית כנסת ולקחת בית מדרש דברו של רבי יהושע בן לוי אומר מותר]. ובבבלי:

אמר רב פפי משמיה דר': מבי כנישתא לבי רבנן שרי, מבי רבנן לבי כנישתא אסיר; ורב פפא משמיה דרבא מתני איפכא אמר רב אחא כוותיה דרב פפי מסתברא דא"ר יהושע בן לוי בהכ"נ מותר לעשותו בית המדרש ש"מ.¹²
[אמר רב פפי משמו של רבי: מבית כנסת לבית מדרש מותר (למכור), מבית מדרש לבית כנסת אסור; ורב פפא משמו של רבא שונה הפוך: אמר רב אחא מסתבר (= הדין הוא) כמו רב פפי, עולה ממה שאמר ר' יהושע בן לוי בית הכנסת מותר לעשותו בית מדרש].

בתוספתא סוכה נאמר:

אמר ר' אלעזר רבבי צדוק: כך היו אנשי ירושלם עושים. נכנס לבית הכנסת ולולבו בידו... נכנס לבית המדרש ונתנו לעברו או לשלוחו ומחזירו לביתו.¹³

לפיכך מקובלת היום הדעה כאילו יש להבדיל באופן ברור בין בניין בית־הכנסת לבניין בית־המדרש. אך דומה, כפי שנראה להלן, שדעה זו דורשת ברור מחדש.

העדויות הארכיאולוגיות

העדויות הרבות על בתי־הכנסת ועל בתי־המדרש בכתובים מבליטים את תפוצתם הרבה של השניים ולפיכך רשאים היינו לצפות שנמצא את שניהם בחפירות הארכיאולוגיות בארץ־ישראל או לפחות

- 6 א כא (התרגום לפי דליטש, מן הטקסט ברור שמדובר בהטפת תורתו החדשה של ישו).
- 7 נוסחא א' מא (מהדורת שכטר, סו ע"א).
- 8 בבלי, עירובין מה ע"א; ובדומה לו: בבלי, מועד קטן כא ע"א.
- 9 שבת יג, יג ע"ג. ובדומה לו: ירושלמי, הוריות ג ח, מח ע"ב.
- 10 קה ע"ב; ראה גם: אבות דרבי נתן נוסחא ב' כז (מהדורת שכטר, כז ע"ב); תנחומא בוכר, נח ב, טו ע"א; ובמקומות רבים אחרים.
- 11 מגילה ג א, עג ע"ד.
- 12 שם, כו ע"ב-כז ע"א; וראה גם: תוספתא, סוכה ד ה (לפי כתב־יד וינה).
- 13 שם, ב י. ועיין גם בבלי, ברכות סד ע"א.



משקוף בית-המדרש של רבי אלעזר הקפר מדבורה שבגולן

נחשוף ממצאים רבים הקשורים בהם. אולם לא כן הוא. יש בארץ-ישראל עדות ארכיאולוגית ברורה על בתי-כנסת רבים במספר, ורק עדות אחת על בית-מדרש — כתובת שנמצאה על משקוף בדבורה; ואף זאת בלי שנמצאו לפי שעה שרידיו של המבנה. נוסף על אלה יש ממצאים המרמזים על ארבעים בתי-כנסת נוספים, אך רק שרידים לא ודאיים של ארבעה בתי-מדרש. ועוד בחמישים וחמישה מקומות נוספים יש ממצאים המרמזים על כך שהמקום שימש כבית כנסת, ההגדרה אינה ודאית ויתכן שמקורם של ממצאים אלה במבנים ציבוריים אחרים.¹⁴ אפילו לא אחד משרידים אלה אפשר לשייך בוודאות לבית-מדרש. אף-על-פי שלא מן הנמנע שיש ביניהם שרידים של בתי מדרש. על המשקוף מדבורה חקוק: 'זה בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפר'. בחורבת שמע שבגליל נמצא חדר סמוך לבית-הכנסת, שגודלו 5 מ' × 2 מ' בלבד, והוא לדברי החופרים אולי בית-מדרש. הוא הדין בחדר צדדי של בית-הכנסת המאוחר בחמת-טבריה, ששימש לדעת החופרים,¹⁵ בית-מדרש. גם חדר צדדי בחמת-גדר שימש, לדעת סוקניק, בית-ספר או מוסד דומה לו.¹⁶ במצדה נחשף חדר עם ספסלים לאורך שלושה קירות וספסל או שולחן נמוך באמצע וגם הוא שימש אולי בית-מדרש. בקצרין שבגולן נמצא בניין ציבורי המכוון אל הדרום; דבר זה מעיד, לדעת ד' אורמן,¹⁷ שהיה זה בית-מדרש ולא בית-כנסת, אך אין בידינו עדויות אם היה כיוון מחייב לבית המדרש.

זיהוי המבנים

במקורות הספרותיים, יש עדויות במספר מאוזן למדי בין שני המוסדות — בתי-כנסת נזכרים כ-27 מקומות ובתי-מדרש נזכרים כ-22 מקומות בארץ-ישראל. אולם אין זה הדין, כאמור, בממצאים הארכיאולוגיים. נשאלת אפוא השאלה בדבר סיבותיה של אי התאמה זו. השאלה הראשונה העולה על הדעת היא אם אין לחפש בתי מדרש בין אותם מבנים, שאנו מגדירים אותם כבתי-כנסת. לפי ההלכה אין בונים בית-כנסת אלא בגובה של עיר:

14 על שרידי בתי הכנסת ראה למשל, F. Hüttenmeister und G. Reeg, *Die antiken synagogen in Israel*, 1-11, Wiesbaden 1971, וכן הביבליוגרפיה מאת רות גולדשמידט-לעהמאן בקתדרה 4 (תשל"ז), עמ' 205-222.

15 מ' דותן, 'בתי הכנסת בחמת טבריה', קדמוניות, א (תשכ"ח), עמ' 123.

16 The Ancient Synagogue of el-Hammeh, 167 (1935); = Journal of the Palestine Oriental Society, 15 (1935), p. 77

17 Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land (הוצאה אנגלית), כרך ב', עמ' 462-460 (1976).



אין בונין אותה [בית־כנסת] אלא בגובה של עיר שני[אמר]: 'בראש הומיות תקרא כפתחי שערים בעיר' (משלי א כא).¹⁸

ובכבלי נאמר:

אמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: כל עיר שגגותיה גבוהין מבית־הכנסת לסוף חרבה, שנאמר: 'לרומם את בית אלהינו ולהעמיד את חרבותיו' (עזרא ט ט), והני מילי בכתיים, אבל בקשקושי ואברורי לית לן בה. אמר רב אשי אנא עבדי למתא מחסיא דלא חרבה, והא חרבה, מאותו עון לא חרבה.¹⁹

[— — — ואלו הדברים בכתיים, אבל במגדלים וצריחים אין לנו בה (= אין הדין כך). אמר רב אשי אני עשיתי למתא מחסיא שלא חרבה. והרי חרבה? מאותו עון (של בניית בתיים מבית כנסת) לא חרבה.]

אולם התנאים האובייקטיביים לא אפשרו לקיים הלכה זו. רק מעט בתי־כנסת אכן נתגלו במקום הגבוה ביותר ביישובם ואף נמצאו כאלה שנבנו דווקא לרגלי היישוב. יתר על כן, ביישובים שנוסדו לא על־פי תכנית קבועה מראש לא היתה אפשרות להקצות את המקום הגבוה ביותר לבית־הכנסת; מקום זה לא אחת נתפס על־ידי בניינים אחרים. גם כיוון המבנים אין בו כדי לסייע בהבחנה בין בית־כנסת לבית־מדרש. לפי ההלכה אין בונים בית־כנסת אלא למזרח:

אין פותחין פתחי בתי כנסת אלא למזרח, שכן מצינו במשכן שפתחו למזרח שני 'והחנים לפני המשכן קדמה לפני אהל מועד מזרחה' (במדבר ג לח).²⁰

ואף־על־פי־כן מסתבר שכניסותיהם של רוב בתי־הכנסת אינן במזרח דווקא. בדיקות בבתי־כנסת הקדומים מראות שלבתי־כנסת טרם היה כיוון קבוע. על שתי ההלכות האלו השפיע כנראה בנין בית המקדש, שהיה בנוי במקום רם בירושלים שכניסתו הראשית היתה במזרח. כאשר ראו הרבנים, שלא בנו בתי הכנסת לפי צורה מסוימת, בחרו בכית המקדש כדוגמה. ואולי השפיעו ההלכות האמורות על תכנית חלק בתי הכנסת הבנויים כאולמות רוחב, ואשר בהם אנו מוצאים את מקום התיבה בכיוון לירושלים שהוא כיוון התפילה, ואת הכניסה הראשית במזרח. יש רק כתובים מועטים שמזכירים פרטים ארכיטקטוניים, המיוחדים לבתי הכנסת, ואף זאת בדרך אגב, למשל בירושלמי:

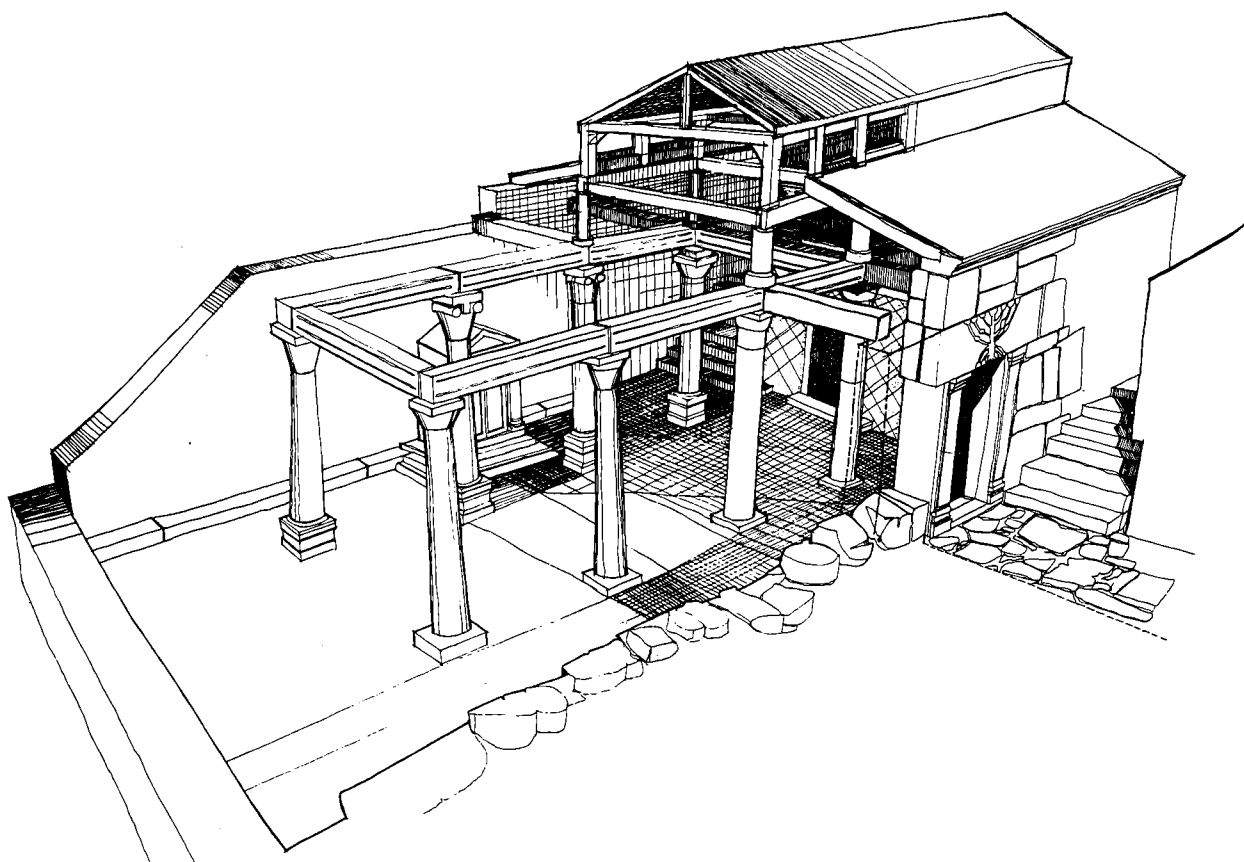
... בארה של מרים. א"ר יוחנן בר מרה שערינהו רבנן והא היא מכוונא כל קבל תרעא מציעתא דכנישתא עתיקתא דסירונגין.²¹

18 תוספתא, מגילה ד (ג) כג.

19 כבלי, שבת יא ע"א.

20 תוספתא, מגילה ד (ג) כב.

21 ירושלמי, כתובות יב ג, לה ע"ב; ומקבילות.



E.M. Meyers, 'The Synagogue at Horvat Shema', *Ancient* (על-פי שבגליל) (Synagogues revealed, Jerusalem 1981, p. 72)

[כארה של מרים. אמר רבי יוחנן בר מרה שיערוה חכמים והנה היא מכוונת כנגד הפתח האמצעי של בית הכנסת העתיק של סירונגין.]

במקום אחר אנו שונים: 'פעם אחת שכחו ולא הביאו ספר תורה מבעוד יום. למחר פרסו סדין על העמודים והביאו ספר תורה וקראו בו'.²² פירוש הדבר שבעת האירוע טרם שמרו את ספר תורה בבית-הכנסת. רק מאוחר יותר בנו אפסיס לארון-הקודש. עולה לפיכך שאין לזהות בית-כנסת אלא על-פי מאפיינים ברורים ומפורשים: אם הוא בניין ציבורי על-פי גודלו או על-פי תכניתו ועל פי מציאותם של סמלים מובהקים הקשורים בפולחן. כגון מנורה, לולב, שופר, אחרוג, או שנמצאה כתובת המזהה את המבנה כ'אתרא קדישא'.

22 בבלי, עירובין פו ע"ב; בבלי, סוכה טז ע"ב.

מקום הדרשה

הפועל 'דרש' מופיע בכתובים לא רק בקשר לבית־המדרש, אלא נאמר גם על בית־כנסת. כך, למשל, כתוב בתוספתא: 'בתי כנסיות... ודורשין בהן'.²³ בירושלמי אנו שונים: 'רבי מאיר הוה יליף דריש בכנישתא דחמתא כל לילי שבוא'.²⁴ [רבי מאיר היה רגיל לדרוש בבית הכנסת של חמת כל לילי שבת.]

מעניין במיוחד מה שנאמר במקום אחר בירושלמי: 'רבי אחא דרש בבית מדרשא, רבי ירמיה דרש בכנישתא דבוליי'.²⁵ קשר זה בין בית־הכנסת ובית־המדרש מעוגן, לדעתי, במציאות של חיי היום־יום, לפי שבניין אחד שימש את שניהם. השם בית־הכנסת (ולא 'בית תפילה') מעיד על תפקידיו הרבים כמקום התכנסות לעצמה. העם כינה את בית־הכנסת 'בית־העם'.²⁶ מן המקורות משתקף בית־הכנסת כמרכז דתי, חברתי ותרבותי, שהתפילה היתה רק אחד מתפקידיו. בבית־כנסת בגולה ובתי־כנסת של עולים שימשו בתי־אירוח למבקרים.²⁷ בבית־הכנסת הכריזו על אבידות, כתבו גיטין, כיבדו אורחים, עסקו בענייני ציבור, הלינו את המת, חישבו חשבונות, חיפשו עדים ואף נמצאו בהם משחקים שנחרטו באבני־הרצפה. בית־הכנסת שימש גם בית־דין.²⁸ ואף מקום הוראה. מגוון תפקידיו תועד בכתובת תיאודוטוס מן המחצית הראשונה של המאה הראשונה, שנמצאה בירושלים:

תיאודוטוס בן וטנוס כוהן וראש בית־כנסת, בנו של ראש בית־כנסת, נכדו של ראש בית־כנסת בנה את בית־הכנסת לקריאת התורה ולהוראת המצוות ואת האכסניה ואת החררים האחרים ואת מתקני המים לאכסון האנשים הבאים מרחוק ונצרכים להם. הוא בנה את בית־הכנסת אשר יסדו אבותיו, הזקנים וסימונידס.²⁹

מדובר כאן במפורש על הוראה בבית־כנסת. תפקידם העיקרי של חכמים היה בהוראה, ודומה כי הבניינים שבהם הורו כונו 'בית מדרשו של ר' פלוני בן פלוני' ואין זה מעלה או מוריד אם לאותו בניין קראו 'בית כנסת' כשהמדובר בתפילה: 'דההיא אלמנה דהואי בי כנישתא בשיכבותה כל יומא הות אתיא ומצלה בי מדרשיה דר' יוחנן. אמר לה בתי לא בית הכנסת בשיכבותך?'³⁰ [אותה אלמנה שהיה בית־כנסת בשכנותה, כל יום היתה באה ומתפללת בבית מדרשו של רבי יוחנן. אמר לה: בתי אין בית־כנסת בשכנותך.]

רמז על בית־כנסת המשמש בית־מדרש מצינו בכבלי חגיגה:

מעשה באחר שהיה רוכב על הסוס בשבת והיה רבי מאיר מהלך אחריו ללמוד תורה מפיו... תקפיה עייליה לבי מדרשא... עייליה לבי כנישתא אחריתי... עייליה לבי כנישתא אחריתי...³¹

23 מגילה ג ז (הוצאת ליברמן ב יח).

24 סוטה א ד, טז ע"ד; עיין גם: לוקס ד טו; קהלת רבה ו ב, א; פסיקתא דרב כהנא יח ה; איכה רבא, מהדרת כוכר, עמ' 63; ויקרא רבה לה יב. 25 תענית א ב, סד ע"א.

26 כבלי, שבת לב ע"א: בעון שני דברים עמי הארצות מתים... ועל שקורין לבית הכנסת בית עם.

27 כך למשל: כנישתא דבבלאי בציפורי (בראשית רבא לג ג; נב ד); ועיין גם מעשי השליחים ו ט.

28 ירושלמי, סנהדרין א א, יח ע"א. 29 וראה: שובה, ספר ירושלים, א, ערך מ' אבייונה, ירושלים תשכ"ו.

30 כבלי, סוטה כב ע"א. 31 טו ע"א-ע"ב.

[— — — תקפו (= הכריחו) והכניסו (רבי מאיר את 'אחר') לבית המדרש. הכניסו לבית כנסת אחר... הכניסו לבית כנסת אחר עד שהכניסו לשלושה עשר בתי כנסיות.]

תחילה מדובר אפוא בבית־מדרש ואחר־כך בבית־כנסת. הביטוי 'כי מדרשא' מופיע גם במקבילות, אך לא ההמשך על בתי־הכנסת, אף־על־פי שנראה שזו הגרסה הנכונה, שאם לא כן אין להבין את המשכו של הקטע המספר על סכין ששלח ל־13 בתי־כנסת.

יש עוד מקרים שבהם כתוב במקבילות או בכתב־היד השונים בית־כנסת במקום בית־מדרש או להיפך, ויש שבאותו כתוב עצמו מדובר פעם על בית־כנסת ופעם על בית־מדרש.³² מסורת אגדה נזקקת לשני הביטויים כצירוף בלתי־נפרד: כך מצינו ב'אבות דרבי נתן': 'ר' עקיבא... נמצאו לו י"ב אלף זוגות של תלמידים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות יושבים ושונים מאנטיפטריס ולפנים'.³³ ובפסיקתא דרב כהנא: 'וישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ונוטלין ספר תורה וקורין בו'.³⁴

דומה כי גם מציאתם של ספסלים לאורך כל הקירות בכמה בתי־כנסת, לרבות הקיר הפונה אל עבר ירושלים — בבית־שאן, באשתמוע, בחמת־גדר, במצדה, בקצירין, בחורבת שמע ובחורבת סוסיא — מחזקת את הסברה שבניינים אלה שימשו לא רק לתפילה (שכן הספסלים היו מפריעים אם היו עומדים בכיוון התפילה).



בניין אחד שימש אפוא בדרך־כלל לתפילה ולהוראה, והוא כונה הן בית־כנסת והן בית־מדרש, על־פי התפקיד שמילא באותו הקשר, ונראה לי שזאת הסיבה שלא מצאנו מבנים מיוחדים לבתי־מדרש. המקורות המדברים במפורש על הפרדה בין שני המבנים עניינם אולי בערים גדולות, שבהן לא היה אפשר לקיים את שתי הפעולות באותו מבנה גופו; אלא שבית־המדרש התקיים במבנה סמוך, שהיה חלק ממערך הבניין של בית־הכנסת. וידועות גם הלכות שונות על בתי־כנסת שבערים לביין אלה שבכפרים.³⁵ אפשר גם שדברי חז"ל מתייחסים לוויכוח תיאורטי³⁶ ואולי עדים אנו להתפתחות היסטורית: תחילה התקיימו בית־הכנסת ובית־המדרש זה בצד זה כשני מוסדות שונים ובמשך הזמן היו למוסד אחד, או להיפך. סברה זו מקבלת תמיכה מן המסורת בדבר ההיתר למכור בית־כנסת ולקנות בדמיו בית־מדרש,³⁷ ולהיפך; כך היה בשלב הראשון ואילו השלב השני מרומז אולי בכבלי מגילה.³⁸ ייתכן גם שהפתרון טמון בשלוש האפשרויות גם יחד: היתה התפתחות היסטורית, היו הבדלים בין הערים והכפרים והפולמוס ההלכתי היה תיאורטי בלבד.

32 כבלי, קידושין ל ע"א; כבלי, ברכות י ע"ב; תנחומא, תרומה ב, קז ע"ב; תנחומא, כובר, תרומה א, מה ע"א.
 33 נוסחא ב'יב (מהדורת שכטר, טו ע"א).
 34 יט ד (מהדורת מנדלבוים, עמ' 306). דוגמאות כאלה יש לעשרות; וראה, למשל: כבלי, ברכות ג ע"א; תנחומא כובר, תולדות יח, סט ע"א; תנחומא, יתרו א צג ע"ב; תנחומא כובר, יתרו א, לה ע"א.
 35 כבלי, מגילה כו ע"א.
 36 כגון: כבלי, סנהדרין עא ע"א.
 37 ירושלמי, מגילה ג א, עג ע"ד.
 38 שם, כו ב, עז ע"א.

דבריו של ד"ר גיל היטנמייסטר היתה בהם משום עדות מאלפת על מקומו של בית הכנסת בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד ועל שימושו השונים. אין ספק, כי התפילה היתה רק אחד מייעודיו של בית הכנסת, וכצדה שימש בית הכנסת לצרכים מגוונים אחרים בתחומי הדת, החינוך והחברה.¹

אין גם ספק בכך, כי הדרשה היתה אחת מן הפונקציות של בית הכנסת, אולם דומה שיש להבחין בין דרשות שהיו חכמים נושאים בבתי הכנסת במגמה של הוראה לציבור וחינוכו, ובין הלימוד בבית המדרש בחבורה של לומדים מבוגרים נבחרים, המכשירים עצמם לקראת סמיכה.² דוגמה אופיינית לדרשה מן הסוג הראשון הביא היטנמייסטר בהתייחסו למקור העוסק בדרשתו של רבי מאיר בחמת הסמוכה לטבריה.³ במעשה זה מתואר מקרה שהיה באשה אחת, שהיתה נוהגת לבוא לדרשותיו של רבי מאיר בלילי שבת, קפץ עליה רוגזו של בעלה, אשר סירב להרשות לה להיכנס הביתה עד שתלך ותירק בפניו של הדרשן. הדברים הגיעו לידיעתו של רבי מאיר, והוא הפיץ ברכים כי נפגע בעינו, ובהתאם למושגי הרפואה של אותם ימים הוא נזקק לאשה שתלחש על עינו. באופן זה נתאפשר לאותה אשה לירוק בעינו של רבי מאיר, והוחזר שלום בית על כנו. בהמשך הסוגיה מתדיינים תלמידיו של רבי מאיר בשאלה אם היה רבם רשאי למחול על כבודו ולגרום לכיזויה של תורה.⁴ מעשה זה משקף את מקומה של הדרשה בבית הכנסת, הנושאת אופי עממי, והמתקיימת בדרך כלל בשבתות ובמועדים. התלמוד הבבלי מציין לגנאי בעלי בתים יחסנים 'דקבעי סעודתייהו בשבתא בעידן בי מדרשא'⁵ [שקובעים את סעודותיהם בשבת בזמן בית המדרש], מתוך שסלדו מאופייה ההמוני של הדרשה בציבור, ומוסיף בהקשר זה עדות של רבי יוחנן על משפחות בירושלים שאף הן נהגו כך. אולם חלק מאותם חכמים שהיו דורשים בציבור בבתי הכנסת נשאו גם דרשות שלא היו

1 ראה גם: S. Safrai, 'The Synagogue', in: *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum*, II, Assen 1976, pp. 908-944; וביבליוגרפיה שם, F. Hüttenmeister & G. Reeg, *Die antiken Synagogen in Israel*, Wiesbaden 1977, pp. VII-XX, ובערכים שונים בהמשך הספר.

2 לגבי הדרשות בבית הכנסת ראה: 'היינימן, דרשות בציבור בתקופת התלמוד, ספריית דורות, ירושלים תשל"א, עמ' 29-7, וביבליוגרפיה שם.

3 ירושלמי, סוטה א, טז ע"ד; ויקרא רבה ט ט, מהד' מרגליות, עמ' קצא-קצג.

4 מעניין לציין, כי דווקא רבי מאיר הוא מהמגנים החריפים ביותר של עמי הארץ. עיין, לדוגמה: בבלי, פסחים מט ע"ב.

5 בבלי, גיטין לח ע"ב.



מכוונות לקהל הרחב, אלא שימשו יסוד להלכה ולהעמקה בכתובים. מקומן של דרשות אלה לא היה בבית הכנסת אלא בבית המדרש, ששימש כשיבתו של אותו חכם, ושהיה לו אופי של מרכז הוראה והנהגה מקומי. לבתי מדרש שכאלה מכוונים דבריה הידועים של הברייתא דלקמן:

תנו רבנן 'צדק צדק תרדף', הלך אחר חכמים לשיבה: אחר רבי אליעזר — ללוד; אחר רבן יוחנן בן זכאי — לברור חיל; אחר רבי יהושע — לפקיעין; אחר רבן גמליאל — ליבנא; אחר רבי עקיבא — לבני ברק; אחר רבי מתיא — לרומי; אחר רבי חנניא בן תרדיון — לסיכני; אחר רבי יוסי — לציפורי; אחר רבי יהודה בן כתירה — לנציבין; אחר רבי [חנניה בן אחי רבי] יהושע — לגולה; אחר רבי — לבית שערים; אחר חכמים — ללשכת הגזית.⁶

היטנמייסטר עצמו ציין בדבריו, כי מצויים מקורות אשר לפי פשטם מבחינים בין בית כנסת ובין בית מדרש. ניתן להזכיר מקורות נוספים, אשר מכללם עולה בבירור כי מדובר בשני מוסדות שונים ששכנו במבנים נפרדים. על בית המדרש בתור מוסד נפרד כבר בימי הבית מעיד המקור דלהלן, הבא לתאר את גודל החורבן בירושלים בעקבות המרד הגדול:

'ואת כל בתי ירושלים' — אילו ארבע מאות ושמונים בתי כניסיות שהיו בירושלים. דאמר רבי פנחס בשם רבי הושעיה: ארבע מאות ושמונים בתי כניסיות היו בירושלים, וכל אחת ואחת היה לה בית ספר ובית תלמוד, בית ספר למקרא ובית תלמוד למשנה, וכולהם עלה אספיינוס. 'ואת כל בית הגדול שרף באש' — זה מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי ששם היו מתנין גדולותיו של הקב"ה.⁷

המקור מבחין אפוא במפורש בין ארבע מאות ושמונים בתי כנסת, ששימשו גם כבתי-ספר, מצד אחד,⁸ ובין בית מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי, הידוע כחכם בעל מעמד מרכזי כבר בימי הבית. מצד שני, קרוב לוודאי כי המספר ארבע מאות ושמונים מופלג ומטרתו להדגיש את גודל החורבן.⁹ אולם אין בכך כדי להשמיט את הקרקע מתחת למשמעותו ההיסטורית של מקור זה באשר למקומם של בית הכנסת ובית המדרש בירושלים של שלהי ימי הבית השני. רבי יהושע בן חנניה מתאר כדלקמן את סדר יומו בירושלים בימי חג הסוכות:

אמר רבי יהושע בן חנניה: כל ימי שמחת בית השואבה לא היינו רואין שינה. משכימין אנו לתמיד של שחר, משם לבית הכנסת, משם למוספין, משם לאכילה ושתייה, ומשם לבית המדרש, משם לתמיד של בין הערבים, משם לשמחת בית השואבה.¹⁰

6 בבלי, סנהדרין לב ע"ב. גירסת הדפוס היא: 'אחר רבי יהושע לגולה'; אולם ברור כי יש להעדיף את גירסת כתבי היד: 'אחר רבי חנניה בן אחי רבי יהושע לגולה'. 7 ירושלמי, מגילה ג, עג ע"ד.

8 מובן, כי המושגים משנה ותלמוד המופיעים בעדות זו באים לציין דרכי הוראה — שינון ולימוד. מסורת דומה מצויה גם לגבי חורבן ביתר. ועיין: בבלי, גיטין נח ע"א.

9 מר י' בן שלום הסב את תשומת לבי, כי ייתכן שהמספר נובע מתוך הגימטריא של המלה 'מלאתי' (ישעיהו א כא), הנזכרת בחלק ממקבילותיה של דרשה זו. עיין: איכה רבה פתיחתא יב; שם ב ד; שיר השירים רבה ה יב; ילקוט שמעוני לישעיה א, רמז שצ.

10 תוספתא, סוכה ד ה (לפי כ"י וינה); אולם בירושלמי שם ה, נה ע"ב בית הכנסת אינו נזכר; השווה גם בבלי, שם נג ע"א.



יש בדברים משום הכחנה ברורה בין הליכתו של רבי יהושע בן חנניה לבית הכנסת, ובין הגעתו לבית המדרש. ההכחנה בין בית הכנסת ובין בית המדרש במקורות שמשוף ימי הבית נותנת מקום להנחה כי בית המדרש היה מראשיתו מוסד נפרד מבית הכנסת.

מקורות מספר משקפים, באופן זה או אחר, השוואה בין בית הכנסת ובין בית המדרש, כאשר הרושם העולה מהם הוא, שהוענקה עדיפות־מה לבית המדרש על־פני בית הכנסת, נוסח 'ותלמוד תורה כנגד כלם'. כך היא, לדוגמה, המימרה 'אמר רבי לוי בר חייא: היוצא מבית הכנסת ונכנס לבית המדרש ועוסק בתורה, זוכה ומקבל פני שכינה וכו'.'¹¹ דומה, כי מקור זה לפי פשוטו יש בו משום עדות שלא רק שבית הכנסת ובית המדרש הם מוסדות שונים, אלא גם שהם שוכנים בכניינים נפרדים. גם ההלכה שכבר הזכירה היטנמייסטר, העוסקת בכמירת בית כנסת ולקחת בית מדרש בדמיו,¹² פעולה שרבי יהושע בן לוי בן הדור הראשון של אמוראי ארץ־ישראל החירה, כוללת עדות דומה. הדברים בולטים במיוחד כמעשה הלקוח ממצאות חיהם של חכמי טבריה בדור השלישי לאמוראי ארץ־ישראל:

רבי אמי ורבי אסי אף על גב דהוו להו תליסר בי כנישתא, לא מצלו אלא ביני עמודי היכא דהוו גרסי.¹³ [רבי אמי ורבי אסי אע"פ שהיו להם שלושה עשר בתי כנסת בטבריה, לא התפללו אלא בין העמודים במקום שהיו לומדים].

הווי אומר, אמוראים אלה, אם נמצאו בבית המדרש בעת שהגיע זמן תפילה, העדיפו להתפלל בין העמודים במקום לימודם, ולא לטרוח ולבטל זמן בהליכה לאחד משלושה־עשר בתי כנסיות שהיו מזומנים להם בטבריה. יש כמעשה זה משום הכחנה חד־משמעית בין בתי הכנסת ובין בית המדרש כמובן של מקום שבו תלמידי חכמים עוסקים בתורה. בידוע הוא, כי התלמוד הירושלמי משתמש בביטוי 'בית הועד', כאשר בתלמוד הבבלי מדובר על מוסד ההנהגה (סנהדרין).¹⁴ מעניין לציין, כי יש שהביטוי 'בית הועד' מופיע בירושלמי במקום בית המדרש בבבלי. כך הוא במקור הבא:

מעשה ביום סגריר שלא נכנסו חכמים לבית הוועד ונכנסו התינוקות, אמרין: איתון נעביד בית וועדא ולא ייבטל.¹⁵ — — — אמרו: בואו נעשה שבית הועד לא ייבטל].

לגבי אותו מקרה שנוי בבבלי —

אמרי ליה רבנן לרבי יהושע בן לוי: אתו דרדקי האידינא לבי מדרשא ואמרו מילי דאפילו בימי יהושע בן נון לא איתמר כוותיהו.¹⁶ [אמרו לו חכמים לרבי יהושע בן לוי: באו ילדים עתה לבית המדרש, ואמרו דברים שאפילו בימי יהושע בן נון לא נאמרו כמותם.]

11 בבלי, ברכות סד ע"א, והשווה: בבלי, מועד קטן כט ע"א.

12 ירושלמי, מגילה ג, עג ע"ד; והשווה בבלי, שם, כו ע"ב-כו ע"א.

13 בבלי, ברכות ח ע"א; שם, ל ע"ב.

14 ראה לדוגמה ירושלמי, ביכורים ג, סה ע"ג; והשווה: בבלי, הוריות יג ע"ב-יד ע"א.

15 ירושלמי, מגילה א, עא ע"ד.

16 בבלי, שבת קד ע"א.

בצדה של נימת הביקורת כלפי חכמים, הבאה לידי ביטוי במעשה זה בדבר תינוקות של בית רבן שהתמידו יותר מהם בלימודיהם, יש בחילופי המושגים 'בית הועד' ו'בית המדרש' משום ראיה חותכת לכך שבית המדרש דומה במהותו ובשימושיו יותר למעין מוסד הנהגה מקומי מאשר לבית הכנסת.

לבסוף, מספר הערות באשר להיעדרו של ממצא ארכיאולוגי המתייחס לבתי מדרשות, לעומת שפע הממצא בכל הנוגע לבתי כנסיות. תחילה יש להעלות הערה מתודית: כבר הוכח לא פעם כי בתחום המחקר הארכיאולוגי שריר הכלל 'לא מצינו אינו ראיה', והמשקוף מדבורה, שעליו חקוק זה בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפ"ר, יוכיח. שנית, ברור, כי מספרם של בתי הכנסת עלה מספר מונים על זה של בתי המדרש. בעוד שבית כנסת, או אפילו בתי כנסת אחדים, היו קיימים בכל יישוב ויישוב, היה בית מדרש נחלתם של יישובים מרכזיים, או במקומם של חכמים חשובים. שלישית, בעוד שבתי הכנסת הוקמו בצורות ידועות ואופייניות של בנייה, המייחדות אותם ומאפשרות את זיהויים, אין לנו כל ידיעה על אופן בנייה מיוחד שהיה נהוג לגבי בתי המדרש.

לא רק שסביר להניח, כי בית המדרש לא שכן במבנה שהיה בו משום ייחוד, וממילא גורם הדבר לקושי שספק אם ניתן להתגבר עליו לגבי זיהויו, אלא מסתבר כי לעתים אפילו לא שכן במבנה נפרד משלו. רמז לכך מצוי בעדות על רבי אמי ורבי אסי שעסקו בתלמודם 'ביני עמודי', וייתכן כי במקום שאקלימו כזה של טבריה יש לקבל ביטוי זה פשוטו כמשמעו. בהקשר זה יש להזכיר גם את החכמים שהורו לתלמידיהם בביתם, בשוק, 'תחת הזית ותחת הגפן והתאנה' וכיו"ב.¹⁷ הווי אומר, לעתים אין אפילו אפשרות שיישאר שריד חומרי כלשהו, והמושג בית המדרש יותר משהוא בא לציין מבנה זה או אחר מופיע במובן של אסכולה.

סיכומו של דבר, יש להבחין, לדעתי, בין בית הכנסת, אשר אחד מייעודיו היתה הדרשה העממית בציבור, ובין בית המדרש במובן של מרכז הוראה, שבראשו עומד חכם מרכזי ואשר הלומדים בו הם מבוגרים העוסקים בתורה לקראת הסמכתם.

17 לתופעה זו ראה: A. Büchler, 'Learning and Teaching in the Open Air in Palestina', *JQR*, IV, (1914), pp. 485-491



הלכה ומציאות

שמואל ספראי

יש שההלכה תואמת את המציאות בתקופה מסוימת ובמקום מוגדר בלבד. ההלכה בדבר פתחו ממזרח של בית-הכנסת תואמת את המציאות בדרומה של יהודה, שם יש שורה של בתי-כנסת שפתחיהם למזרח – הרודיון, סוסיא, אשתמוע, עין-גדי ואחרים. לפיכך מצאנו בתי-כנסת בארץ-ישראל שפונים לכיוונים אחרים, כפי שהזכירם ג' היטנמייסטר.

לעתים לא היתה ההלכה אלא אידיאל, שלא עוגן בתנאי החיים האובייקטיביים. כך, למשל, קביעת מקומו של בית-הכנסת בגובה העיר. העיר התפתחה בדרכה שלה, וכאשר רצו להקים בית-כנסת לא היו מפקיעים קרקע. היה זה אפוא אידיאל, שלעתים אף הצליחו לממשו, כמו באשתמוע ובגרש שבעבר-הירדן המזרחי.

ובאשר להבדל בין בית-הכנסת ובית-המדרש אעיר כי לדעתי מדובר במקורות הרכה בשני מבנים נפרדים דווקא. כך הוא בהלכה על מכירת בית-כנסת וקניית בית-מדרש בדמיו;¹ אפשר שכל כולה של הלכה זו נועדה להעלות את ערכו ומעמדו של בית-המדרש ולא הוציאה מעולם מן הכוח אל הפועל.

שני מבנים נבדלים נזכרו גם בדברי ר' יהושע:

אמר ר' יהושע בן חנניה כל ימי שמחת בית השואבה לא היינו רואין שינה אלא משכימין אנו לתמיד של שחר ומשם לבית הכנסת משם למוספין משם לאכילה ושתייה ומשם לבית המדרש משם לתמיד של בין הערבים ומשם לשמחת בית השואבה.²

גם במקומות אחרים עולה ההבדל בין שני המבנים.

המקורות המחליפים בית-כנסת בבית-מדרש, בין באותו כתוב עצמו בין במקבילות, כפי שהזכירם היטנמייסטר, אפשר שהם שגיאות של מעתיקים, בראשי-תיבות וכדומה. ברי גם כי לא היה בית-המדרש דווקא חדר קטן הצמוד לבית-הכנסת, שהרי לעתים היה בית-הכנסת עצמו קטן, וחז"ל העלו ביקורת על פאר בניינו וקישוטו של בית-הכנסת.³ מאידך גיסא, אין הכרח למצוא לבית-המדרש מבנה מיוחד, משום שמעטים השתמשו בו. ואולם בח'רבת נג'אר, למשל, מזרחה לכפר קאסם, יש תיארון קטן. מחוץ לחומות העיר, ובו מקומות-שיבה לשלושים איש, לערך, ואפשר שמבנה זה או מעין זה היה בית-מדרש.

1 ירושלמי, מגילה ג א, עג ע"ד.

2 תוספתא, סוכה ד ה – כתב"ד וינה. 3 ירושלמי, שקלים סוף פ"ה.